

ROZHLEDY

DUŠAN ŠLOSAR

NOVÉ PRÁCE O TVOŘENÍ SLOV

V rozvoji moderní české a slovenské jazykovědy se nutně muselo dospět do stadia, které se vyznačuje snahou odhalit systémové vztahy vedle oblasti gramatické i v další oblasti jazyka — v plánu pojmenovacím. Toto úsilí správně hledá systém především v motivované části slovní zásoby, tj. v úhrnu pojmenování popisných. Po řadě prací přípravného a dílčího charakteru se v posledních letech objevila dvě díla, která shrnují výsledky dosavadního bádání v této oblasti v relativní úplnosti a nadto znamenají výrazný pokrok v metodologii tohoto zkoumání. Je to *Slovotvorná sústava slovenčiny Jána Horeckého* (SAV Bratislava 1959, 217 str.) a *Tvoření slov v češtině*, část 1 — *Teorie odvozování slov* — Miloše Dokulila (ČSAV Praha 1962, str. 190 + obsáhlé ruské a anglické résumé). Obě práce jsou založeny na národním (českém nebo slovenském) materiálu, obě však využívají nejen výsledků současné české a slovenské jazykovědy, nýbrž přihlížejí i k teoretickým pracím jinოსlovanským, zejména sovětským a polským.

V jedné z prvních teoretických otázek, totiž zda nauka o tvoření slov je součástí lexikologie, nebo součástí gramatiky, se oba autoři názorově liší. První stanovisko zastává Horecký a dovozuje je především Mathesiovým vymezením dvou funkcí jazyka, funkce pojmenovavací a funkce usouvztažňující. Protože tvoření slov se týká pojmenování, patří podle Horeckého do oblasti lexikologie. Dokulil svůj opačný názor dokládá velmi těsnými vztahy tvoření slov a morfologie (mimo jiné viz např. jeho pojetí konverze jako slovotvorného postupu) a konečně i těsnými vztahy k syntaxi (při tvoření kompozit, juxtaopozit apod.).

Jak vyplývá ze srovnání obou prací, protichůdný postoj v této otázce však nemá pro ostatní teoretickou část nijak podstatné důsledky; difference v ostatních názorech obou autorů nejsou zdaleka tak značné. Dá se naopak velmi často mluvit o značně blízkém, mnohdy i totožném pojetí. Zdá se, že nebude daleko od pravdy citovaný (ale kritizovaný) názor sovětské badatelky M. D. Stepanovové,¹ totiž že tvoření slov je zvláštní disciplína hraničící s oběma oblastmi, gramatikou i lexikologií. Přitom tuto „pomeznost“ chápeme tak, že funkčně je tvoření slov součástí lexikálního plánu jazyka, technika tvoření slov, a tudíž i její zobecnění a usouvztažnění, patří však do morfologie.

Ján Horecký po obecném objasňování pojmu systém a struktura dospívá k poznatku, že slovotvorná struktura je dána vztahem slovotvorného základu a slovotvorné přípony (nebo předpony nebo druhého základu): jedna část tu determinuje druhou v intencích tzv. slovotvorného modelu. Slovotvorný model je pak v pojetí Horeckého schéma, podle něhož se v případě potřeby tvoří nová slova. Slovotvorný typ pak je pojem užší; kryje se zhruba s pojetím Dokulilovým. Na rozdíl od modelu vyžaduje slovotvorný typ vedle shodného prostředku také gramaticky shodné slovní základy a shodný význam utvořených slov. Kde nejsou splněny poslední dvě podmínky, nelze mluvit ani o shodném slovotvorném modelu. Např. adjektivum *hrčavý*, vy-

tvořené sufixem *-avý*, „vyznačující se tím, čemu říkáme *hrča*“, není shodný slovo-tvorný model s adj. *kráčavý*, majícím význam „schopnosti vykonávat děj pojmenovaný slovesem *kráčet*“.

Horecký zavádí do onomaziologie pojem hodnoty slova. Hodnota slova v jeho chápání vyplývá z poměru obou částí tvořících strukturu slova a znamená souhrn podobností nebo rozdílů v poměru k slovům s podobnou nebo odlišnou slovo-tvornou strukturou. Souhlasíme zde s Dokulilem, který tomuto vymezení vytýká přílišnou všeobecnost.

Systém v tvoření slov chápe Horecký jako vzájemnou souvislost jistých slovo-tvorných tříd charakterizovaných určitou strukturou. Tato souvislost je určena vztahem vzájemného vyloučení nebo vymezení: co je možno vyjádřit jednou řadou členů systému, nevyjadřuje se jinou řadou. Třídou pak Horecký rozumí jistou onomaziologickou skupinu slov shodnou významově a gramaticky (slovnědruhově), např. jména osob, zvířat, vlastností a pod., tedy skupinu širší, než je slovo-tvorná kategorie; do takto chápané třídy je možno zařadit i slova neodvozená. Tyto třídy se pak stávají základem vlastního rozdělení v materiálové části Horeckého práce. Autor tedy své materiálové výklady neaplikuje na své vymezení slovo-tvorného typu, nýbrž používá dělení podle kategorií věcných. Tato skutečnost znamená po našem soudu jediný záporný důsledek autorova chápání slovo-tvorby jako disciplíny lexikologické. Dochází totiž k tomu, že slovo-tvorné třídy se mnohdy kříží se slovo-tvornými typy a tím se znesnadňuje pochopení systémové povahy tvoření slov. Tak např. jména nositelů vlastností jsou mezi jmény osobními (*športovec*, *dorostenec*) i mezi názvy věci (*kamenec*, *čapovec*); adjektiva jako *otáčavý*, *sykavý*, *žobravý* patří mezi přídavná jména vlastnostní, adjektiva jako *voňavý*, *vyhýbavý*, *žravý* jsou zařaděna k adjektivům jakostním atd.

Dokulilova studie se zčásti zabývá problémy obdobnými, zčásti řeší i otázky další. Autor přitom zároveň dotváří a usoustavňuje specifickou slovo-tvornou terminologii.

V kapitole o způsobech tvoření nových pojmenování vymezuje autor nový pojem konverze. Chápe konverzi jako takový způsob tvoření, při němž slovo-tvorný základ zůstává nezměněn (tj. nepřipojuje se slovo-tvorný afix) a nositelem odvození se stává nová tvaroslovná charakteristika slova (*lovit* — *lov*, *holub* — *holubí*, *zlý* — *zle* a také *modrý* — *modrat* i *modřit*). Tento stav de facto uznává i Horecký, nemluví však o konverzi, nýbrž o pomocném slovo-tvorném prostředku — pouhém zařazení do jiného paradigmatu, bez slovo-tvorného sufixu. Tak široké pojetí konverze je u Dokulila opřeno o formovou stránku fundovaných slov, a je tedy správné. Relativní nevýhodou tohoto širokého chápání však je, že klade umělou přehradu mezi tvoření sloves a většinu jiných slovních druhů. Ta však v jazykovém povědomí neexistuje — zařazením do různých slovesných tříd vyjadřujeme ve skutečnosti totéž co slovo-tvornými sufixy, viz dvojice *bílý* — *bílit* a *bílý* — *bělet* atd.

V kapitole o onomaziologických kategoriích je podáno důmyslné rozdělení slovo-tvorných struktur na základě zobecnění jejich významu. Na základě souvztažnosti obou prvků onomaziologické struktury (jímž Dokulil říká báze a příznak) je možno vytvořit teoreticky šestnáct (ve skutečnosti ovšem v důsledku různých modifikací významů mnohem více) základních skupin daných vzájemnými kombinacemi čtyř pojmových tříd: substance, vlastnosti, děje a okolnostního příznaku. To jsou pak základní typy onomaziologických struktur. Vedle toho existují typy transpoziční. Jejich podstata spočívá v abstrakci jevů a jejich pojmovém osamostatnění (*dobrý* — *dobrota*, *hravý* — *hravost*; *padat* — *pád*, *odpočívát* — *odpočinek*; *jezdící rychle* — *rychlý*,

visící na stěně — nástěnný). Třetí typ onomaziologických kategorií, modifikační, se vyznačuje přidáním doplňujícího znaku (deminutivního, augmentativního, přechýlení, zařazení do druhu mládat, hromadnosti).

Na základě uváženého stanovení jisté hierarchie existujících formálních a významových slovtvorných kritérií (1. způsob tvoření, 2. slovní druh, 3. onomaziologická struktura, 4. slovtvorný formant, 5. lexikálně-gramatická kategorie fundujícího slova, 6. sémantické zařazení) určuje pak autor základní onomaziologické kategorie substantiv. Ty tvoří základ slovtvorného systému českého substantiva — o něj se budou opírat materiálové výklady. Jsou to tyto kategorie: 1. názvy osob podle činnosti, 2. názvy prostředků činnosti, 3. názvy výsledků činnosti, 4. názvy nositelů vlastnosti, 5. názvy podle příslušnosti, 6. názvy podle podobnosti, 7. názvy míst, 8. jména hromadná, 9. jména zdobnělá, 10. názvy ženských bytostí, 11. názvy dějů, 12. názvy vlastností.

Toto řešení má jen jednu závažnější nevýhodu, a to že ne zcela právem odděluje striktně slova derivovaná od kompozit. Tak se valná většina složenin, která má k derivaci velice blízko jak způsobem tvoření, tak významem, nežádoucím způsobem sblíží se spřežkami typů *například, dřevaprostý, díkůvzdání, pantáta* nebo i přiřadovacími složeninami typu *bohočlověk, hluchoněmý* atd. Obojí přitom mají slovtvornou povahu zcela odlišnou od kompozit typu *dřevorubec, listopad, masožravý, novočeský, tluchuba* atpod. V této otázce dáváme proto raději za pravdu Horeckému, který mezi tyto postupy neklade tak výraznou přehradu a příklady na vlastní kompozita uvádí vždy zároveň s příklady na odvozeniny. Tento názor byl ostatně vysloven již vícekrát, např. A. Sieczkowským.²

Další oddíly Dokulilovy studie jsou věnovány vymezení slovtvorných postupů a způsobů a určení slovtvorných složek slova. Autor zde vždy odlišuje slovtvornou příponu a tvaroslovnou charakteristiku, kdežto Horecký tento způsob odmítá. Uznáváme-li však jako zvláštní slovtvorný způsob konverzi, je toto rozlišování logické a nutné. Oba autoři vymezují pojmy varianty a variace slovtvorných přípon. Přesto, že jejich vymezení je v podstatě stejné, nepovažujeme za zcela důsledné, když Horecký řadí střídání kvantitativy v příponě, tedy jev ve slovenštině zcela závislý na hláskovém okolí (*pol-ský x sliez-sky*), k variantám, tedy obměnám v podstatě nezávislým. Totéž je ostatně z hlediska synchronního možno říci o českých obměnách *áč—ač, áč—áč* a snad i jiných v rozdělení Dokulilově.

M. Dokulil kritizuje dosud užívaný termín nulová slovtvorná přípona (v případech jako *lov, výlet*) a zdůvodnění logicky opírá o své pojetí konverze. Dokazuje přesvědčivě, že o nulové slovtvorné příponě by bylo třeba mluvit i v ostatních případech konverze (*chůz-e, rad-a, ryb-í* atd.) — sufix zde není slovtvorný, nýbrž je to pouhá tvaroslovná charakteristika. Nicméně soudíme, že by už z praktických důvodů nebylo vhodné zřícit se takto možnosti charakterizace různých typů tohoto nevlastního odvozování. Ostatně konverze i přes nedostatek specifických prostředků stále zůstává postupem slovtvorným. Je jí třeba chápat tak, že přípony mluvnické tu vlastně suplují na místě vlastních prostředků derivačních, vyjadřující v podstatě totéž co ony. Případy typu *lov, běh* bychom měli tedy určovat jako vytvořené nulovou příponou konverzní.

Dokulil dále ve své monografii vymezuje pojmy slovtvorný typ a slovtvorná kategorie. U pojmu „typ“ v podstatě precizuje chápání Kovalykov³ a Horeckého. Jeho konečné vymezení je soudíme velmi šťastné, poměrně jednoduché a pro afixální tvoření naprosto jednoznačné. Slovtvorný typ je „zobecněný slovtvorný pojem, který zahrnuje tři složky: 1. jednotu onomaziologicko-slovtvorné struktury ...

2. jednotu lexikálně gramatického charakteru slovtvorného základu, 3. totožnost formantu ve všech jeho závažných složkách“ (72). Slovtvorná kategorie je pak pojem nadřazený; při jeho vymezení abstrahujeme od určitého slovtvorného formantu.

Velmi instruktivní je oddíl věnovaný slovtvorné a morfologické analýze odvozenin a složenin. Autor zde logicky vychází ze vzájemného vztahu gramatických a lexikálních významů utvořených slov a v souhlasu s tím rozlišuje u sufixace a konverze typ mutační s obměnou lexikálního významu (*učít — učitel, ostrý — ostří*), typ modifikační (*učitel — učitelstvo, list — listí*) a typ transpoziční (*chudý — chudoba, hnědý — hněd*). U kompozit pak navazuje autor na dosavadní tradiční rozdělení, které je obvyklé v našich mluvnicích.

S mikroskopickou podrobností se ve studii probírají hláskové alternace základu. Synchronním zaměřením práce je dáno, že výklad musí být velmi zevrubný; jeho cenným výsledkem je konstatování produktivity jednotlivých typů alternace za jistých okolností. Zjišťujeme tu, že s výjimkou souhláskových alternací *h, g/ž, ch/š* a *k/č* se produktivita alternací v slovtvorných příponách zhruba shoduje s produktivitou v příponách gramatických (morfologických). Uvedené alternace ve flexi téměř zanikly v důsledku velmi malých možností uplatnění.

Konečně je třeba se zmínit o kapitole pojednávající o produktivitě slovtvorných prostředků a typů. Autor se zde nespokojuje s běžným konstatováním několika stupňů produktivnosti. V souhlase s vymezením slovtvorného typu určuje i předpoklady produktivity typu, které jsou závislé na produktivitě základu i slovtvorného formantu. Přitom stupeň produktivity formantu je dále určován produktivitou jeho složek: kmenotvorného afixu, tvaroslovné charakteristiky a hláskových alternací. Složka s nejmenším stupněm produktivity udává horní mez produktivity celého formantu. — Podle našeho mínění se však zdá, že toto omezení nemusí být vždy zcela striktní. V historické době např. slovtvorná produktivita podstatných jmen slovesných tvořených z participií *n*-ových a *t*-ových zachránila před zánikem nezřetelnou, a proto upadající deklinaci středních *ljo*-kmenů. Podobně tomu bylo např. u jmen mládat a deklinace *nt*-kmenové. — Přes toto precizní vymezení produktivity je však sám autor skeptický, pokud se týká praktického určení produktivity na základě synchronní analýzy. Podaný přehled faktorů nám totiž určuje jenom potenciální produktivitu jistého typu; její realizace je přesně zjiřitelná pouze zkoumáním diachronickým. Jako jistou náhradu historického zkoumání navrhuje autor metodu empirického prověřování. Ta spočívá v tvoření neologismů různých typů a jejich posouzení jazykovým povědomím jiných osob. Podle našeho soudu je však tato metoda jen velmi přibližná, protože nese značné nebezpečí subjektivního hodnocení (závislého na různých jazykových předpokladech u prověřujících osob).

Závěrem je třeba říci, že obě studie, jak Horeckého, tak Dokulilova, znamenají důležitý krok kupředu při odhalování zákonitostí systému v pojmenovacím plánu jazyka. Obě se zdarem zkoumají otázku slovtvorných postupů a prostředků, stanoví pojem slovtvorného typu. Do velké hloubky propracovávají základní pojmy i metodu slovtvorného rozboru. Dokulil pak nadto věnuje značnou pozornost vypracování teorie slovtvorné produktivity i metodě jejího stanovení v synchronním průřezu jazyka. Horecký zase věnuje značnou pozornost prefixaci, zvláště klasifikaci předpon slovesných. Konečně značným přínosem je Dokulilovo vymezení onomaziologických kategorií a jejich klasifikace, jakož i výklady týkající se motivovanosti a „vnitřní formy“ slova.

V praktických důsledcích, v řazení faktického materiálu podle odhalené slovtvorné soustavy, však podle našeho názoru stojí blíže pravdy Dokulil. Jeho uspořádání

vystihuje lépe hierarchii složek zúčastněných na tvorbě motivovaných pojmenování než sémaziologické uspořádání Horeckého. Jeho jistým nedostatkem však je odtržení postupů derivačních od kompozice.

POZNÁMKY

- ¹ Stepanova M. D., *Slovoobrazování současného německého jazyka*, Moskva 1953.
- ² Sieczkowski A., *Budowa słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich*, Wrocław 1957.
- ³ Kovalyk I. I., *Pro dejaki pytannja slov'janskoho slovotvoru*, Kyjiv 1958.